

UOT – 598.2/9**AZƏRBAYCANDA YIRTICI QUŞLARIN QORUNMASININ
DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ****A.T.MƏMMƏDOV, Q.T.MUSTAFAİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti

Müasir dünyanı ən çox narahat edən ekoloji problem bioloji müxtəlifliyin və onun genetik fondunun qorunmasıdır. İndiki dövrdə təbii şəraitdə yaşayan quşlar (elə digər heyvanlar da) iki əsas tədbir vasitəsilə qorunur: əhali tədbirləri və dövlət tədbirləri. Heyvanların qorunmasında hər iki qrupa aid tədbirlər əhəmiyyətlidir. Məqalədə biomüxtəliflik problemi çərçivəsində yırtıcı quşların təmsalında heyvanların qorunmasına münasibətdən bəhs olunur, bu baxımdan dövlət tədbirləri ətraflı açıqlanır.

Açar sözlər: əhali, dövlət, qorunma, istifadə, qayda

Müasir dövrdə hər bir ölkə bioloji müxtəlifliyin və onun genetik fondunun qorunub saxlanması ilə az-çox məşğuldur. Bunu çox uzaqgörənliklə vaxtında nəzərə almış ümummilli lider Heydər Əliyev “Bioloji müxtəlifliyin və onun genetik fondunun qorunub saxlanması haqqında” fərman imzalamış və onu icra etmək üçün xüsusi Dövlət Komissiyası yaratmışdır [2]. Hazırkı dövrdə bioloji müxtəlifliyin bütün komponentləri sırasında daha geniş qorunanlara quşları misal göstərmək olar. Bu baxımdan hər ölkənin öz ənənəsi var. Azərbaycanda quşlar iki böyük tədbirə əsasən qorunur. Birincisi, əhali tərəfindən qorunmasıdır, buna el adəti deyilir [6; 9; 13]. İkincisi, tədbir dövlət qanunçuluğuna əsasən qorunmasıdır. Dövlət qanunçuluğu da xalq tərəfindən icra edilir. Əhalinin iştirakı olmadan heç bir təbii sərvəti qoruyub saxlamaq mümkün deyil [6]. Təbiətin qorunmasına dair el adəti dövlət qanunçuluğundan daha çox uğurlu olur. Ona görə ki, dövlət qanunçuluğu elmə əsaslanır, el adətləri isə əhalinin, xalqın özünün istəyi nəticəsində formalaşır. Ona görə də min illərlə fəaliyyət göstərir, hamını əhatə edir, ucuz başa gəlir və effekti çox olur. Lakin el adəti biomüxtəlifliyi tam əhatə edə bilməz, elm lazımdır. Bunu nəzərə alaraq, müasir ekoloji qanunçuluq xalqın iştirakı ilə geniş müzakirə olunur, el adətləri mümkün qədər nəzərə alınır. Dövlət qanunları cəmiyyətin ierarxiyasında yuxarıdan aşağıya yayılır, təbliğata ehtiyacı var. Amma el adətləri aşağıdan başlanır, avtomatiya idarəçiliyinə əsaslanır. Ona görə daimidir. Təbiət komponentlərinə əhalinin münasibəti uzun müddət halal-haram,

savab-günah, faydalı-zərərli, xəstə-sağlam, yeməli-qeyri-yeməli, az əhəmiyyətli-müqəddəs kimi kateqoriyalara ayrılmaqla tənzimlənib. Bunlar müasir ekoloji qanunçuluqda nəzərə alınmalıdır [9; 13].

Əslində Azərbaycan faunasına daxil olan bütün quşlar (369 növ) burada bioloji müxtəlifliyin üzvləri kimi Dövlət tərəfindən qorunur. Xüsusi rejimlə qorunan quşlar 100 növdən çox, yırtıcı quşlar 40 növə qədərdir (bunların əksəriyyəti müxtəlif statusla qorunurlar). Qorunanların çoxu dövlət qanunçuluğuna vasitəsilə, az hissəsi isə el adətlərinə görə qayğı altına alınıb. Əhali bu tədbirləri fərdi, ailəvi və kollektiv formalarda həyata keçirir. Dövlətin heyvanları qorumasının ən geniş statusu “Faydalı fauna” adlanır. Bioloji müxtəlifliyin qorunması anlayışı ekoloji sistemləri tam əhatə edir.

Material və metodika

Məqalənin materialı ornitologiya sahəsində XIX əsrdən indiyə qədər olan məlumatların qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Quşların qorunması üçün xüsusi rejimlə qorunan ərazilər və dövlət tədbirləri əsas götürülüb [2;3]. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabına daxil edilmiş [1] və onun ikinci nəşrinə əlavə tövsiyə olunmuş [13] yırtıcı quşlara dair məlumatlar məqalənin əsasını təşkil edir. AMEA Zoologiya İnstitutunun Zooloji muzeyində, eləcə də Bakı Dövlət Universitetinin “Onurğalılar zoologiyası” kafedrasında saxlanan kolleksiyadan quşların təsviri və yayılması üçün istifadə olunub. Əsas metodika kimi müqayisəli qiymətləndirməyə üstünlük verilib. Yırtıcı quşların kəmiyyət göstəricisi marşrut üsuluna və nöqtəvi monitorinqə [20] görə müəyyən edilib. Məqaləyə daxil edilmiş quş növləri kəmiyyət baxımından 3 statusa ayrılıb: çoxsaylı, adi saylı, nadir. Sayğı aparılan ərazidə (5-50 km) 0,1-0,9 quş nadir, 1-9 quş adi saylı, 100 və daha çox quş çoxsaylı qəbul olunub. Lakin sayğının əhatə etdiyi ərazi quşun böyüklüyündən (kiçik, ortaboy, böyük) və həyat tərzindən (dinc, yırtıcı) asılı olaraq 5 km-dən 150 km-ə qədər fərqlənib [8;13]. Böyük (iri) quşun statusu üçün qəbul edilən ərazi kiçikboyu quşdan 30 dəfəyə qədər çox götürülüb.

Nadir yırtıcı quşlar İUSN (Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı) tərəfindən qəbul edildiyi kimi 6 kateqoriyaya ayrılıb. Statusun kateqoriyası növün kəmiyyətinin dəyişməsi dinamikasını bildirir. Biosenozun ekologiyası anlayışında “Bioloji müxtəliflik” konsepsiyası [21;23;24;25] yalnız növlərin sayını deyil, həm də onların kəmiyyət göstəricisinin oxşarlıq səviyyəsini əhatə edir. Yüksək kəmiyyətli növlər nə qədər çox olarsa, bioloji müxtəliflik bir o qədər zəngin qəbul olunub [21].

Əsas nəticələr və onların müzakirəsi

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda quşların (o cümlədən, yırtıcı quşların qorunmasına dair dövlət tədbirləri çoxdur və müasir beynəlxalq standartlara uyğundur [13]:

- Ekoloji qanunçuluğun inkişafı [1;2;3].
- Dövlətlərarası və beynəlxalq sazişlər (IUCN, AEW, CITES, Bonn, Bern, Ramsar və s.).
- Xüsusi rejimlə qorunan ərazilərin ayrılması, onların beynəlxalq standartlara uyğun olması (8 Milli Park, 12 Dövlət Təbiət Qoruğu, 22 Dövlət Təbiət Yasaqlığı).
- Ovçuluğun müasir məzmununa yönəldilməsi.
- Heyvandarlığın müasir ekoloji tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi.
- Zooloji introduksiya qarşısında müasir ekoloji tələblər qoyulması.
- Nadir quşların qorunan ərazilərdən kənar optimal yaşama yeri ilə təmin edilməsi [18].
- Ekoloji elmə, tədrisə və maarifçiliyə dövlət qayğısı.
- Təbiət abidələri statusunun nadir yırtıcı quşlara da aid edilməsi.
- Nadir yırtıcı quşların pitomniklərdə yetişdirilib təbiətə buraxılması (repatriasiya).
- Quşların təyyarə ilə toqquşmasının qarşısını almaq tədbirləri.
- Bəzi yırtıcı quşların xəstəlik yayması ehtimalının azaldılması tədbirləri.
- Heyvandarlığa və quşçuluğa alternativ ola bilən müasir ovçuluq təsərrüfatlarının yaradılması.

Çox təəssüf ki, bu tədbirlərdən bəzisinin həyata tətbiqi hələ də aşağı səviyyədədir. Məsələn, ovçuluğun müasir məzmununa uyğun olması onun köhnə qayda ilə aparılmasından azdır. Heyvandarlığın müasir ekoloji vəziyyət ilə hesablaşması hələ ki, sözdədir. Otların çoxunda daşların və mal-qaranın sayı normadan dəfələrlə çoxdur. Ev heyvanlarının sayı haqqında dövlət norması da unudulub. Qorunan ərazilərdən kənar nadir növlərə qarşı dövlət qayğısı var, lakin onların populyasiyasının sıxlığını bərpa etmək üçün elmi baxımdan əsaslandırılmış tədbirlərin [18] həyata tətbiqi zəifdir. Təbiət abidələri statusu bitkilərə tətbiq edilir, amma onun nadir heyvanlara tətbiqi hələ də təklif səviyyəsindədir. Quşların repatriasiyası (nadir növlərin süni şəraitdə çoxaldılıb təbiətə buraxılması) hələ də arzu olaraq qalır. Ovçuluq təsərrüfatları da köhnə qayda ilə işləyirlər. Amma inkişaf etmiş ölkələrdə ovçuluq təsərrüfatları heyvandarlığa və quşçuluğa alternativ tədbir kimi inkişaf etdirilir [22].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qəbul etdiyi Ekoloji qanunçuluq müasirlik baxımından nümunəvidir [2; 3]. Lakin onun həyata tətbiqi özündən geri qalır. Dövlətlərarası və beynəlxalq sazişlərə daxil edilmiş yırtıcı quşların Azərbaycanda olan populyasiyalarının qorunmasına dair taktik tədbirlər tələb olunan səviyyədə deyil. Xüsusi rejimlə qorunan ərazilərin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən ayrılması və onların təbii kompleksləri əhatə etməsi (representativlik) yüksək səviyyədədir. Lakin bu ərazilərdə bioloji müxtəlifliyin populyasiya səviyyəsində öyrənilməsi ləng gedir, nadir populyasiyaların kəmiyyət göstəricilərinin bərpasında uğurlar azdır, bəzi populyasiyalar üzrə, hətta geriləmə davam edir. Belə azalma

yırtıcılara (qızılquşkimilərə) daha çox aiddir [10; 11].

Son illərdə heyvandarlığın ətraf mühitə zərəri konkret faktlara əsasən vurğulanır. Bu problem də regionlardan başlayıb qlobal miqyas alır [10;11]. Azərbaycan dağlıq ölkə olduğu üçün burada ilin fəsillərindən asılı olaraq ev heyvanlarının yerləşdirilməsi və onun kəmiyyət göstəricisi güclü faktordur. Torpaq eroziyasının, quraqlaşmanın və səhrələşmənin səviyyəsini azaltmaq üçün Ekologiya Nazirliyinin tələblərinə riayət edilməlidir.

Azərbaycanda zooloji introduksiya XX əsrin birinci yarısında elmi əsassız olaraq ön plana çəkilib [5;26]. Bu tədbirlər nə ekoloji, nə də iqtisadi baxımdan özünü tam doğrulda bilməyib [12]. Bir qrup heyvanların introduksiya-sına sərf edilmiş vəsait və əmək hədəf gedib (şinşilla, skuns, norka, sayqa, zubr və s.). Amerika yenotu respublikanın dağətəyi meşələrində törəyib-artıb və aborigen faydalı faunaya, xüsusən də quşlara ziyan vurur [7].

Xüsusi rejimlə qorunan ərazilər nə qədər çox və geniş olsa da bioloji müxtəlifliyi qoruyub saxlamağa kifayət edə bilməz [18; 22]. İqtisadi istifadə altında olan ərazilərdə yırtıcı quşların qorunması üçün işlənilib hazırlanmış taktiki tədbirlər [8; 18] tətbiq olunmadan qalıb və ya az tətbiq tapıb. Halbuki bu tədbirlər “istifadə edərkən qorumalı, qoruyarkən istifadə etməli” prinsipinə tam uyğundur.

Floranın qorunmasında özünü doğrultmuş olan “Təbiət abidələri” statusu tətbiqi zoologiyada yox səviyyəsindədir. Respublikada bu tələb də çoxdan qaldırılıb [17;18]. Təəssüf ki, icrası hələ də yoxdur. İndiki vaxtda nadir yırtıcı quşların nəsil verdiyi ada formalı kiçik əraziləri “Təbiət abidəsi” elan edib qorumaq ekoloji və mədəni baxımdan çox əhəmiyyətli olar. Nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranmış yırtıcı quşların yuva yerlərini CİPES-də fiksə edib “Təbiət abidəsi” statusu ilə daimi nəzarət altında saxlamaq uğursuz qalmaz.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində nadir quşları pitomniklərdə yetişdirib təbiətə buraxmaqla sönməyə başlamış populyasiyalara “ikinci nəfəs” verilir [22]. Bu tədbirin xüsusi adı var – repatriasiya. Təəssüf ki, Azərbaycanda belə bir təcrübə yoxdur. Amma repatriasiya sahəsində kadrlar hazırlamağın vaxtı çoxdan çatıb, bu baxımdan gecikmək də zərərliyədir.

Yırtıcı quşların təyyarə ilə toqquşmasının ekoloji və iqtisadi zərərərini nəzərə alaraq Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bu problemin həllinə xüsusi əhəmiyyət verir. Hava limanı (aeroport) yaxınlığında olan su anbarları, kiçik göllər, izdihamlı əhali toplayan ticarət mərkəzləri yırtıcı quşlar kimi, havadan baxmaqla yem axtaran növləri cəlb edir [11]. Bunu nəzərə alan ekoloji nəzarət qrupu Bakı, Gəncə, Naxçıvan kimi hava limanları ətrafına da quşları cəlb edən şəraiti ləğv edirlər.

Azərbaycanda ovçuluq təsərrüfatına münasibət indiki tələbləri qane etmir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ovçuluq təsərrüfatları quşçuluğun və heyvandarlığın alternativini kimi uğurlu fəaliyyət göstərirlər [22]. Ovçuluq təsərrüfatının məhsulu quşçuluq və heyvandarlıq məhsullarına nisbətən daha çox keyfiyyətlidir və ucuz başa gəlir. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu sahə də yox səviyyəyə

yəsindədir [10; 11] .

Optimizm yaradan proseslərdən biri də budur ki, müstəqil Azərbaycanda ekoloji elmə, tədrisə və maarifçiliyə dövlət qayğısı son illərdə güclənib. Ümumtəhsil orta məktəblərində [5] və ali məktəblərdə Ekologiya ətraflı tədris edilir. Bakı Dövlət Universitetində “Ekologiya və torpaqsünaslıq” fakültəsi yaradılıb. Azərbaycanda Ekologiya 26 elm sahəsinə inteqrasiya olunub [12]. Belə uğurlar çoxdur.

Tarix boyu quşların qorunmasının iki formalı tədbirlər olub: əhalinin tədbirləri və Dövlət tədbirləri. Təbiidir ki, birincisi daha qədimdir, el adətlərindən ibarətdir, ikincisi isə elmi-dünyəvi faktlara əsaslanan zooloji və ekoloji qanunçuluqdur. El adətlərini əhali özü yaradır, özü icra edir, ona görə də doğma tədbir kimi həyata keçirilir. Quşların qorunmasına dair Dövlət tədbirlərini də həyata tətbiq edən əhalidir. Lakin qanunçuluq tədbirlərinin tətbiq səviyyəsi zooloji maarifçiliyin gücündən asılı olub. Bu yolla qorunan quşların növ tərkibini saxlamaq mümkün olubsa da, populyasiyasının sıxlığı kəskin azalıb, əksəriyyəti nadir quşa çevrilib. Azərbaycanda nadir quşların əksəriyyəti yırtıcılara (Falconiformes) aiddir. Bu quşların nadir sayda qalmasının əsas səbəbi kimi onların haqqında əhalinin məlumatının az və ya səhv olması etiraf olunmalıdır. Məsələn; yırtıcı quşlar zərərli və ya ovçulara rəqib kimi tanınıb və onlara qarşı neqativ münasibət formalaşılıb. Bu quşların optimal sayını bərpa etmək üçün 1960-cı illərdən başlayaraq az-çox dövlət tədbirləri olub. Amma Beynəlxalq standartlara uyğun ekoloji qanunçuluq müstəqillik dövründə yaradılıb [2; 3].

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycanın «Qırmızı kitab»ı. Bakı: İşıq, 1989, 543 s.
2. Bağırov H. (redaktorluğu ilə). Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunlar toplusu. Bakı: El-Alliance, 2002, c.I, 404 s.; 2002, c.II, 424 s.
3. Bağırov H. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 399 s.
4. Babayev İ.R., Abbasov A.N. Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunda sudəüzən quşların qışlamada sayı, yayılması və onlara təsir edən amillər // Zoologiya institutunun əsərləri. XXVIII cild // məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 2006, s. 123-127.
5. Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T., Hacıyeva S.R. Ekologiyanın əsasları (dərslük) // Bakı: BDU nəşriyyatı, 2006, 536 s.; Hacıyev D.V., Raxmatulina İ.K. (red.). Azərbaycanın heyvanlar aləmi (Onurğalılar). Bakı: Elm, 004, 693 s.
6. Mustafayev Q.T. Təbiətin qorunması (dərslük). Bakı: BDU, 1970, 194 s.
7. Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A. Ornitologiya (dərs vəsaiti). Bakı: Çəşoğlu, 2005, 442 s.
8. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Azərbaycanın kolonial quşları. Bakı: MBM, 2006, 213 s.
9. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Ataların sözü – Xalqın gözü. Bakı: Təknur, 2008, 303 s.
10. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A., Məmmədov A.T., Qarabəyli F.Z. Onurğalı heyvanların ekologiyası (dərslük). Bakı: BDU, 2011, 350 s.
11. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A., İsgəndərov T.M. Azərbaycan faunasının taksonomiyası və coğrafiyası (onurğalılar). Bakı: BDU, 2011, 207 s.
12. Mustafayev Q.T. Düşünək və düşündürək. Bakı: AzTU, 2012, 406 s.

13. Mustafayev Q.T., Babayev İ.R. Quşların qorunması (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2012, 255 s.
14. Sadiqova N.A. Azərbaycanda antropogen faktorların quşlara təsirinin kompleks ekoloji qiymətləndirilməsi (DDA). Bakı: BDU, 2008, 44 s.

Rus dilində:

15. Бабаев И.Р. Численность редких и исчезающих водно-болотных птиц Кура-Араксинской низменности // Актуальные вопросы экологии и охраны природы Ставропольского края и сопредельных территорий. Мат. научно-практической конф. Ставрополь, 1991, с. 143.
16. Гладков Н.А., Рустамов А.К. Основные проблемы изучения птиц культурных ландшафтов. Совр. пробл. орнитол. Фрунзе, 1965, с.111-156.
17. Мустафаев Г.Т. Охрана птиц в Азербайджане и задачи общественности. Баку: Азернешр, 1984, 64 с.
18. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана АДД. М., 1984, 54 с.
19. Песенко Ю.А. Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях. М.: Наука, 1962, 284 с.
20. Howe R., Niemi G.J., Lewis S.J., Welsh D.A. A standard method for monitoring songbird population in the Great Lanes region Passenger Pigeon 1977, 59 (3), p. 88-94.
21. Песенко Ю.А. Принципы и методы количественного анализа в фаунистических исследованиях. М.: Наука, 1962, 284 с.
22. Флинт В.Е. Стратегия сохранения редких видов. М.: Наука, 2000, 328 с.
23. Whittaker R.H. Vegetation of the Great Smoky Mountains R.H. Whittaker. Ecological Monographs, v. 26, №1 (Jan., 1956), p. 1-80.
24. Whittaker R.H. The design and stability of plant communities / R.H. Whittaker // Unifying concepts in ecology. Hague: Wageningen. 1975, p. 169-181.
25. MacArthur R.H. Environmental factors affecting bird species diversity. Amer. Natur. 1965, v. 98, №98, p.387-397.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МЕРЫ ПО ЗАЩИТЕ ХИЩНЫХ ПТИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

А.Т.МАМЕДОВ, Г.Т.МУСТАФАЕВ

РЕЗЮМЕ

Наиболее тревожная для мира экологическая проблема, это охрана биологического разнообразия и его генетического фонда. Сегодня обитающие в природных условиях птицы (и прочие животные тоже) охраняются посредством двух основных мер: мерами, принимаемыми населением и государственными мерами. При охране животных важны обе группы мер. В статье говорится об отношении к охране животных на примере охраны хищных птиц, и в этом свете всесторонне освещаются предпринимаемые государством меры.

Ключевые слова: население, государство, охрана, использование, правило

**THE STATE MEASURES FOR PROTECTION OF WILD
BIRDS IN AZERBAIJAN**

A.T.MAMMADOV, G.T.MUSTAFAYEV

SUMMARY

One of the main problems of contemporary world is protection of biological variety and its genetic foundation. At present time birds living in natural conditions (as well as other animals) are protected according to two main measures: measures taken by population and by state. For the protection of animals both measures are important. The article deals the attitude towards the protection of animals on the sample of wild birds and from this point of view the state measures are comprehensively illustrated.

Key words: population, state, protection, use, rule

Redaksiyaya daxil oldu: 09.06.2013-cü il.

Çapa imzalandı: 02.07.2013-cü il.